

IVAN JELÍNEK: SVĚTLO A TMA

(1991)



Touto sbírkou se Ivan Jelínek (1909–2002) po desetiletích života v exilu vrátil po dlouhé publikační odmlce (poslední sbírky mu v Čechách vyšly v roce 1946: *Kudy II, Básně 1939–1945*) v nové situaci svobodného polistopadového politického vývoje jako zralý a zcela osobitý básník znovu k domácímu českému publiku, jemuž však byla jeho básnická tvorba fakticky neznámá. Jeho tvorba z padesátých let reflektuje osud exulanta, variuje pocity samoty v nepřátelském světě, vykořeněnosti a hořkosti, je však nese- na i snahou překonat tento trýznivý stav. Postupně autor hledá záchytný bod v tvorbě, v básnickém slovu a ponor

k elementárním zdrojům mateřštiny je mu bolestnou útěchou. Jelínek si vybudoval svérázný a komplikovaný básnický svět využívající příběhů z řecké mytologie i látky novozákonní. Cestou k alegorickým symbolům vycházejícím z mytologické tradice křesťanské i antické a číselné symboliky si vytváří metafyzické univerzum života i světa, v němž pocity nicoty a zmaru jsou překonávány tvůrčím činem a hlubokou náboženskou vírou. *Světlo a tma* navazuje na knihy předchozí, je však jiná svým bilančním a sumarizujícím aspektem, přitom však i osobním vyznavačským zaujetím a úporným soustředěním na úzký okruh obsedantních autorových témat. Tato filozofická reflexivní lyrika, oscilující mezi kontrastními póly lidské existenciální situace – bytím a nicotou –, symbolizuje básníkův zápas se slovem, s pomíjivostí života, přibližuje jeho prožitek času i dar křesťanské víry.

Sbírka je dedikována Karlu Brušákovi, učiteli bohemistiky na cambridgeské univerzitě, s kterým vedle dlouholetého přátelství vázal autora obdobný osud českého exulanta ve Velké Británii. Je uvedena mottem z eleatského filozofa Parmenida: tento myslitel načrtl zcela nový obraz kosmu, v němž jsoucno nevzniká ani nezaniká, je věčné, nemá konce ani začátku, je časově nepřetržitě a stejnorodé. Vesmír je podle Parmenida naplněn dvěma základními elementy – světlem a tmou, které od nepaměti jako základní principy světa koexistují spolu, a všechny formy přírodního dění i podoby lidského života jsou založeny na jejich vzájemném mísení, takže každá věc vzniká jako nová směs prastarých látek. Motto („*Vše je stejnou měrou plno světla a temné noci.*“) slouží Jelínkovi jako základní bod jeho životní a básnické filozofie, který celá sbírka variuje a rozvíjí. Parmenidova metafyzika nabízí básníkovi

útěchu před neodvolatelnou smrtí i výchozí konstitutivní obraz světla a tmy, který je, podobně jako v Parmenidově filozofii, smíšen v Jelínkově poezii v řadu oxymóronických spojení a paradoxních obrazových srostlic: „*Světla záplava/ stírá dá tmu./ [...] Tmy záplava/ světlo vrší.*“ (28); „*Odkud pojednou to sálání/ z temnoty rázem sametové?/ [...] To světlo z tmy se valící!*“ (47); „*Váza tmy bezuchá/ světlem zalyká se*“ (56); „*Paprsky spředen/ a zpěvem ucepován/ na moučku tmy.*“ (62) Obdobný kontrastní způsob vidění, podporovaný často i násilně konstruovanou formální výstavbou jednotlivých básní, je příznačný pro celou sbírku. Oxymóronický princip se objevuje v protikladnosti jednotlivých motivů a vytváření opozitních neologismů (*nicota – něcota; hladomorna – živomorna*), ve zvukových homonymních hrách (*trnu – trnů*), v kontrastních oxymóronických obrazech: „*Nezrozeno se rodí,/ ač věčnost sama i co tříšť času trvá./ Nekonečnosti oko, brva konečnosti.*“ (16) „*Už zase světlo/ otvírá dni křídla,/ sebe co otčina/ v tmě zapomenutá;*“ (48) „*Do plna, z plna, do pusta/ tvé tmění záře zeje.*“ (61) Stejně je patrný v záměrně kontrastní kompozici jednotlivých strof či v rozvíjení celých básní.

Vedle tohoto výchozího kosmologického i existenciálního kontrastu světla a tmy se ve sbírce prosazuje jako jedno z vůdčích témat otázka údělu básníka i váhy a smyslu básnického slova (viz básně *Slovo, Za slovo mě bere, Otevření, Věnování*). Již úvodní báseň *V poutu s dýkou* pojmenovává základní situaci básníka: „*Prostřednictvím, prostřed/ své řeči/ – i v té jsi beze zbytku –/ z trnokvětu, bodlin trnů,/ kde v báseň trnu v květu./ V jejím se poutu modlím/ prostřed na odvetu/ tvé řeči.*“ (13) Slovo, vedeno vyšším tvůrčím záměrem, vzdoruje nicotě, je nehmotným poutem a prostředníkem „*mezi člověkem – přírodou,/ mezi člověkem a člověkem,/ mezi člověkem a bohem,/ oblohou nad Kalvárií*“ (17). Básníkova cesta je však cestou za slovo, za hranice poznatelná a běžně komunikace: „*Za slovo jdi./ Tam vede cesta/ k samé zdi hlásek/ z masek proměny.*“ (19) Je to cesta, na jejímž konci „*se objímá. Žasne/ anděl s bláznem*“ (20), cesta, kde „*nevědomo hyne/ v doslovno výsosti*“ (19), cesta mučivých pochyb, osaměle vedoucí bludištěm otázek, „*smyslu zmýleného*“ (20). Motiv slova má v Jelínkově sbírce trojí rozměr – manifestuje osobní básnickou cestu, je svět pořadajícím principem a konečně je i připomínkou náboženského vykoupení a trojjediné podstaty boží: „*To ty, co slovo jednotě,/ vše usjednotíš.*“ (59) „*Kde posléz trojí osoba/ to vrchovato nerozdvojí.*“ (65) Slovo je tedy nejen stavebním materiálem básně, ale osamostatňuje se, zvětňuje, vyvazuje se z pravidel běžné řeči, stávající se jakýmsi podobenstvím původního Logu působícího v nerozlišené hmotě na počátku stvořeného světa, a nabývá tak svým směřováním k neměnným podstatám svou ontologickou formu.

Jestliže v první části sbírky (*V provazišti dějů*) je klíčovým tématem básnické slovo jako osudová cesta, pak v druhé části (*Na větrném poli*) je rozhodujícím a sjednocujícím tématem čas (viz básně *Čas ví, Touhy času*), lidská pomíjivost, stárnutí a podzim (básně *Dech podzimu, Proti prázdné zdi*). Čas je nahlížen z perspektivy věčnosti,

v kontrastech malého i velkého, časného i věčného, lidské intimity i přírodních živlů, z perspektivy blízké starozákonní knize *Kazatel (Čas ví)*. Věčnost je pak „*stopa bohů, lidí, běsů*“ (35), náhodná skvrna rozlité tuše na výkresu Času personifikovaného do podoby japonského malíře (*Touhy času*). I zde najdeme ono výchozí Parmenidovo dědictví: „*V časnost co věčno prožito./ Opět a opět srostito./ do nití ač rozcupováno./ Sám jas, ač tmami ukryto.*“ (63) Jako doprovodný motiv tématu času se v této části knihy objevuje motiv vody coby pralátky, ze které byl stvořen svět: „*V geologickém čase vody*“ (33); „*Geologická, ač tekutá je voda./ mramor a průsvit/ se zauzlením žil/ rozlišit se šířit bude.*“ (39) Ústřední téma času si podrobuje i filozoficky pojaté krajinné momentky (básně *Podzim, Hleď, réva, Dech podzimu, Vánoční, Únorová etuda, Velikonoční*), které jsou laděny osobně a konfesně a vystupuje z nich hluboká a neotřesitelná náboženská víra.

Pro lyrického mluvčího Jelínkovy poezie je příznačný až kazatelsky sebevědomý a vzosný tón výpovědi i skrývání vlastního vyznavačského „já“ do seberefektující podoby „ty“, nebo do plurálových podob „my“ a „vy“. Tato lyrika osciluje žánrově mezi modlitbou a homiletikou. Když volí autor osobní zpovědní polohu, mají některé básně blízko k žánru modlitby, většinou však přinášejí filozofické úvahy explikované v básnických obrazech a myšlenkových variacích a jsou zaměřeny stroze a kategoricky k imperativnosti sdělení. Lyrický subjekt je tím, kdo vymezuje, sumarizuje, bilancuje, nabádá a soudí – v této sebevědomé básnické dikci je charakteristický rys Jelínkovy zralé poezie, který je ještě podpořen lapidárností, eliptičností a gnómičností sdělení: „*Takže se potácím/ všude, vždy tvůj lenní/ na schody k tobě vzhůru dolů,/ až na své dno/ a za mor jázkosti/ v úmorné úzkosti básně.*“ (58) Filozofické kategorie, abstrakta, přírodní jevy, stavy lidské duše jsou v této lyrice imaginací sjednocovány na sukovité srostlice veršů.

Snaha, aby poezie byla autonomní formou sebereprojekce a nalézala smysl sama v sobě, vede autora k vytváření vlastních zákonitostí básnického jazyka, který se často vymyká běžným pravidlům řeči. V jeho poezii nalezneme množství neologismů (často vzniklých nezvyklým spojením dvou slov – *trnokvět, slovoníc, zeměmíč, živomrtvá, milodějně, černohlína*), archaismů staročeských (*manství, otčina*), barokizujících (*hled, chlebkolid, živomorna*) a obrozenských (*střída, stezník*), etymologizací, oxymoronů a aliterací. Jako by chtěl básník podniknout cestu zpět až ke zdrojům své mateřštiny. I syntax je v Jelínkově poezii výrazně deformovaná, dějová dynamika podmětu a přísudku bývá často porušena a slovo, osvobozené elipsou ze své dějovosti, strmí v prostoru básně ve své předmětnosti a záhadné osamělosti. Ponor do jazyka a někdy až archeologické odkrývání jeho prastarých vrstev souvisí patrně i s tím, že autor většinu své zralé tvorby napsal v jazykově cizím prostředí exilu a jeho návrat k domovu se odehrával právě pouze prostřednictvím jazyka. V každém případě charakterizuje jeho básnický jazyk archaičnost a eliptičnost, což dodává jeho poezii starobylý patos a vznešenou prorockou dikci.

Jelínkův publikační návrat do českého kontextu na počátku devadesátých let přispěl k rozšíření soudobého básnického chóru o hlasy těch, kteří byli komunistickým režimem exkomunikováni z literatury a volili cestu exilu či možnosti samizdatové literární komunikace. Jelínkovy metafyzické verše přispěly k silné tendenci po obrodě spirituálně laděné poezie v tomto desetiletí a svým naléhavým morálním gestem halasovské proveniencí, neústupným směřováním k filozofickým podstatám a duchovním rozměrem umělecké výpovědi zapomenutého exilového autora básnický rehabilitovaly. Jeho tvorba připomněla díla obdobného typologického směřování, svým konstruktérským duchem a imaginativní symbolistickou hermetičností navazuje na valéryovský impulz, rozvíjený u nás Josefem Palivcem. Vstoupila také do kontextu tvorby těch postavantgardních autorů, kteří trýznivě zvažovali smysl básnického činu, jako byli František Halas, Vilém Závada, Vladimír Holan (zvláště v metafyzické reflexivní poezii třicátých let) či Jan Zahradníček.

Ukázka

Za slovo mě bere

[...]

I

Za slovo jdi.

Tam vede cesta

k samé zdi hlásek

z masek proměny.

Cesta nezvěstná.

Neuhni. Neuhýbej

o vlas, o vlásek.

Vystav se. Neskrývej

nevýslovno změny.

Tam kvásek milosti

ti těsto kyne.

A nevědomo hyne

v doslovno výsosti.

[...]

(19)

Vydání

Světlo a tma, Československý spisovatel, Praha 1991.

Reflexe

Jde o linii, která bývá spojována s Halasovým jménem. Vyznačuje ji odklon od avantgardního opojení moderním světem a nedůvěra ke skutečnosti, jejíž rozpory ozřejmuje; princip vjemo-

vé asociace nahrazuje podpovrchovou analytickou sondou. [...] Sdílel základní halasovský přístup k životu, jeho lyrický fond však byl natolik silný, že si dokázal najít vlastní odstín. Ve sbírce *Světlo a tma* se projevuje akcentem na překonání trvalého protikladu existence, naznačeného názvem knihy.

Miroslav Petříček: „Zarputilá poezie“, *Nové knihy* 1991, č. 19, s. 2.

Poslední sbírka *Světlo a tma* je jakousi básnickou fenomenologií světa: Jelínek postupně ohmatává prvky, které pokládá za konstitutivní – slovo, čas, světlo – tma, voda (zde ve smyslu pralátky), Bůh. [...] Nejúporněji se Jelínek nezabývá ani titulním protikladem světlo – tma, ani Bohem, jistotou pro něho zjevně dosaženou a nyní jen znovu a znovu pojmenovávanou; nejvíce ho na sklonku básnické dráhy vzrušuje otázka slova. Je jeho básnické slovo vskutku slovem svět otevírajícím? Je věrným obrazem Slova jediného? Starý básník je, zdá se, přesvědčen, že ano.

Martin C. Putna: „Meziprostory Ivana Jelínka“, *Literární noviny* 1991, č. 26, s. 4.

Opakování, paradox a zrcadlový chiasmus – toť vše principy poezie, dané jejím radikálním vymaňováním se z utilitarity běžné mluvy, ztrátou zájmu na kategoriálním řádu jazyka a binárně organizované síti světa, hledáním toho, co ještě není rozděleno do částí a střípků, jakož i vystoupením z linearity a uplývání, krouživým ohledáváním všeho, co již minulo, a co přece teprve v tomto pohybu je schopno se vydat způsobem zcela bytostným – a trvalým. Proto i všechna Jelínkova do sebe vrůstající slova, významové nejistoty, stírání záchytných plošek pro čtenářovu zkušenostní konfrontaci i tolik příznačné konstruktérství jazyka – to vše tu stojí jako obrat k podstatám, k tomu, že báseň je zkušeností extrému, a proto něčím, co nelze zdolávat pouhým pochopením, tj. v navyklých binaritách.

Jiří Travníček: „Strmý osamělec“ in *Poezie poslední možnosti*, Praha 1996, s. 204.

Klíčovým motivem – emblémem, zvýrazněným navíc i titulem sbírky, je protiklad světla a tmy, jenž je nejen protikladem vizuálním, nýbrž nese především existenciální a filozofické konotace (viz *Tma a jas*). Tma označuje temný, tragický pól lidské existence, definitivitu smrti: „*Tmo, tmíčko,/ smrti myčko,/ jistá jsi sázka./ Plačko nad námi/ bez smilování,/ falší hráčko,/ s tebou se objímáme,/ ty sibyl vrásko*“; světlo či jas jsou pak druhým pólem života i s jeho klamy: „*Jase, jasnosti,/ vrátka klamnosti/ odemčená./ Bábo porodů,/ chůvo, drahá dojná,/ všemu hojná kojná,/ matko všepůvodů*.“ Tento dipólový model biofilní a nekrofilní existenciální konstanty však u Jelínka neplatí jednoznačně, v jiných básních se motivy tmy a světla sblížují, prostupují a navzájem ovlivňují: „*Světlá záplava/ střádá tmu* [...]“

Vladimír Krivánek: „Ivan Jelínek: Světlo a tma“
in V. K. a kol.: *Český dekameron*, Praha 1994, s. 109.

Slovo autora

V Kanadě a v USA jsem moc nepsal, „sedm let jsem u nich sloužil“ a na poezii neměl čas, až teprve znovu po návratu do Anglie. Malý cyklostylovaný „samizdat“ pod názvem *Ulice bře-*

men mi vydala Bohemica Vienesia ve Vídni a v malé edici Lucernička, kterou dělal v Mnichově literární kritik dr. Antonín Kratochvíl, vyšla menší sbírka *Skutečna*. Své knížky jsem však vydával hlavně vlastním nákladem. Nejprve jsem prodal svůj Volkswagen za 600 liber a vydal za to v Římě knížku *V sobě letohrad* – náklad 600 kusů. Psal jsem a vždycky, když jsem něco nahospodařil, našel jsem si tiskárnu (těch chyb v korekturách, když sazeči neuměli česky!) a knížku zaplatil.

„Jablko se kouše... Na schůzce s básníkem Ivanem Jelínkem“
(rozhovor vedl Miloš Vacík), *Nové knihy* 1991, č. 22, s. 8.

Bibliografie ohlasů

KNÍŽNĚ: V. Křivánek in *Český dekameron*, Praha 1994, s. 108–110; J. Trávníček in *Poezie poslední možnosti*, Praha 1996, s. 199–215.

RECENZE: J. Trávníček, *Tvar* 1991, č. 33; P. Miroslav, *Nové knihy* 1991, č. 19; M. C. Putna, *Literární noviny* 1991, č. 26; pal [= Pavel Janáček], *Lidové noviny* 29. 4. 1991; V. Šibrava, *Lidová demokracie* 20. 6. 1991; (or), *Rovnost* 30. 7. 1991.

Vladimír Křivánek